

УДК [930.253:94](477)"1932/1933"

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ*

**ВНЕСОК РУСЛАНА ПИРОГА У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ:
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ**

Висвітлюється гостра ідеологічна боротьба в апараті ЦК КП України щодо підготовки та видання першого збірника статей і документів про голод 1932–1933 років, розкривається роль книги як комплексу унікальних історичних джерел у подальшому дослідженні цієї трагічної сторінки буття українського народу.

Ключові слова: голод; голодомор; документ; збірник; “особая папка”; ЦК КПУ.

Кожна творча людина замислюється над тим, який слід залишить у пам’яті наступного покоління. Для вченого він матеріалізується в наукових здобутках. Бути вченим – щаслива професія, життєвий шлях науковця не розчиняється в повсякденності.

Навіть у 70-річному віці вчений вважає (за умови доброго здоров’я і сприятливих можливостей у роботі), що його головне досягнення ще попереду. Такий оптимізм органічний, він допомагає жити і працювати. Але найщасливіші в науці ті люди, які вже можуть назвати свою головну працю, свій шедевр, якщо скористатися французьким відповідником цього поняття. Не знаю, чи погодиться зі мною сам Руслан Пиріг, але вважаю головною працею його наукового життя той збірник документів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про український Голодомор, який вийшов у Політвидаві України в жовтні 1990 р. Безумовно, було чимало інших творчих здобутків, які потребували більших інтелектуальних зусиль, але зі збірником про Голодомор він опинився в потрібному місці і в потрібний час. Звісно, через 20 років можна знайти в цьому збірнику недоліки і на них варто зауважити, але ця праця ввійшла у світову історіографію, тому що є першою добіркою найбільш істотних документів про величезну за всі часи трагедію українського народу. Після довгих десятиліть злочинного замовчування Голодомору поява цього документального збірника стала історичною подією.

Цілком зрозуміло, що в історії залишиться не тільки сам збірник, але й імена всіх науковців, причетних до його створення. Перший з них – головний упорядник Руслан Пиріг. Я мав і маю з ним різноманітні точки дотику. Нам довелося готувати проект першого вітчизняного архівного

---

* *Кульчицький Станіслав Владиславович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України.

закону, спілкувався як голова Спілки архівістів України, коли він був керівником Державного комітету архівів. Починаючи з 2002 р., ми разом працюємо в Інституті історії України. Але в цій статті доцільно обмежитись тільки однією спільною працею – книгою “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Думаю, що вона і велика кількість породженої нею у 1991 р. публіцистики допомогли громадянам нашої країни визначитись під час референдуму на підтримку Акту проголошення незалежності України.

Переконувався не раз, що розповідь про ювіляра обертається спогадами про власне минуле, поєднане різними точками дотику з ним. Цього разу, однак, між нами стоятиме книга. Тому розповідь потрібно починати з 50-річчя українського Голодомору, тобто річниці, віддаленої від неї на сім років. Якби не сталися події, пов’язані з піввіковими роковинами трагедії, то не було б і згаданої книги.

Населення перетворюється на народ завдяки колективній пам’яті про минуле. Діє й протилежна закономірність: народ перетворюється на населення, коли в його колективну пам’ять втручаються чужі вигадки. Щоб не втратити України, кремлівські можновладці десятки років нав’язували нам історичні міфи та наукоподібні теоретичні конструкти, покликані підмінити реальну картину минулого, представити у викривленому світлі сучасність і запевнити всіх у неминучості комуністичного майбутнього.

Я належу до третього покоління радянських людей, котре з дитинства виховувалося в суспільстві реалізованої утопії. Публікував у той час статті в наукових журналах і розділи в колективних монографіях, у яких за допомогою цитат з творів класиків марксизму-ленізму обґрунтовував існування єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу і радянського народу як нової історичної спільноти. Пам’ятаю відчуття неадекватності доказової бази заявленим постулатам, що вселяло незадоволення і невпевненість. Я списував це почуття на власну теоретичну недосвідченість, тому що не сумнівався у реальності самих конструктів. Але одна історична подія залишалася для мене жахливо реальною без будь-яких доказів – голод початку 1930-х рр. Я й досі зберігаю папірець з примітивним розрахунком демографічного дефіциту в три мільйони осіб, зробленим у кінці 60-х рр. Щось трапилося, але ніхто не міг розтлумачити мені, уже доктору історичних наук із захищеною в 1976 р. дисертацією про економічні процеси 20–30-х рр., звідки прийшов той голод і головне – чому про нього не можна згадувати? Відповідаючи за підготовку сьомого тому “Истории Украинской ССР (1921–1941)”, який вийшов у світ у 1984 р., я радів, що його структура не залишає місця для розповіді про події на стику двох п’ятирічок – 1932–1933 рр.

Українська діаспора тоді була для мене купкою відщепенців, які співпрацювали з німецькими і румунськими окупантами, після чого

втекли за океан. Я знайшов у спецфонді підготовлений у її середовищі двотомний англomовний довідник, опублікований у Детройті і Торонто до 20-ої річниці голоду під назвою “Чорні справи Кремля: біла книга” (том I – 1953 р., том II – 1955 р.). Автори і свідки голоду розповідали про жахливі речі. Я знав, що голод таки був, однак свідомість відмовлялася сприймати ту інтерпретацію подій, яка містилася у двотомнику, і я повторював, мов чеховський герой: цього не може бути, адже цього не може бути ніколи. Факти відскакували від заідеологізованої свідомості, що не було дивним. Це тепер треба замислюватися, чому розум не відштовхує порожні ідеологеми минулого всупереч нагромадженому за чверть століття інформаційному вантажу. П. Толочко так висловився про мене в інтерв’ю кореспонденту прокомуністичного сайту “Народна правда”: “Стал иронизировать над теорией Руси – колыбели трех восточнославянских народов, хотя тут не над чем иронизировать, поскольку это святая правда.” Ось так: “святая правда” – і не треба інших аргументів. Передивляючись тепер згаданий вище американсько-канадський двотомник, бачу, що він підготовлений не зовсім професійно (це впадало в око і в 70-ті роки), але ґрунтовно. Та цей твір не викликав особливого розголосу поза діаспорою. Українська трагедія залишалася річчю у собі.

Коли надійшла 50-та річниця Голодомору, уже функціонували Канадський інститут українознавчих студій (КІУС) у Едмонтоні і Український дослідний інститут у Гарвардському університеті. За дослідження Голодомору взялися професійні історики. У 1983 р. Роман Сербин організував у Монреальському університеті першу у світі наукову конференцію на тему Голодомору і підготував до друку книгу з доповідями Олександра Бабьонішева (Максудова), Богдана Кравченка, Джеймса Мейса та інших фахівців з цієї проблеми¹.

Демонструючи дива винахідливості, українські організації пролобіювали утворення в Конгресі США в жовтні 1984 р. слідчої комісії, покликаної вивчити голод 1932–1933 рр. у радянській Україні. Комісія під керівництвом виконавчого директора Дж. Мейса почала розсилати по світу короткі повідомлення про результати розслідування. У відповідь ЦК КПУ восени 1986 р. створив власну комісію, покликану викрити “фальсифікації українських буржуазних націоналістів.”

Я опинився в цій комісії як завідувач відділу історії України 1920–1930-х рр. у академічному інституті. У спецфондах працював і раніше, але тільки тепер одержав доступ до “особых папок”* у фонді ЦК КП(б)У.

---

* “Особая папка” не піддається перекладу, так само як поняття “чекіст”, “особіст”. Це особливий, надсекретний сегмент в діловодстві, відособлений від документації установи усередині якої знаходиться. Так само апарат органів державної безпеки не пов’язувався з апаратом радянських органів влади, всередині якого він формально перебував.

За півроку роботи мало що зрозумів у механізмі ретельно замаскованого сталінського злочину, але знайшов переконливі докази його наслідків – загибель мільйонів людей. Навесні 1987 р. написав записку до ЦК КПУ з пропозицією визнати факт голоду і підкреслив при цьому, що партія, як свідчать десятки документів про допомогу голодуючим, робила все, щоб зменшити масову смертність. Не думаю, що ця записка відіграла б особливу роль у рішенні політбюро ЦК КПУ визнати факт голоду. Виступаючи на початку листопада 1987 р. у Кремлі з доповіддю про 70-ту річницю Жовтневої революції, М. Горбачов про голод не згадав. Але в Україні стався голодомор, яким зайнялася комісія Конгресу США. Тому мені дозволили опублікувати цю записку в “Українському історичному журналі”, але тільки після того, як В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю проголошення радянської України, визнає факт голоду. Він зробив це 25 грудня 1987 р.

Від 1988 р. в Україні почала наростати хвиля публікацій про голод. У липні Борис Олійник з трибуни XIX конференції КПРС висунув вимогу з’ясувати причини голоду, а Спілка письменників України доручила Володимирі Маняку підготувати книгу-меморіал на основі свідчень тих, хто пережив трагедію. Маняк прийшов до нас у відділ, і ми домовилися працювати разом. Зібраного в другій половині 1988 – першій половині 1989 рр. матеріалу виявилось так багато, що ми поділили працю – В. Маняк і його дружина Лідія Коваленко впорядковували спогади, а наш відділ опрацьовував документи, які відклалися в архівах радянських органів влади. У 1991 р. видавництво “Радянський письменник” надрукувало колекційну добірку спогадів “33-й: голод. Народна книга-меморіал.” У видавництві “Наукова думка” в 1992 і 1993 рр. вийшов з друку збірник документів “Колективізація і голод на Україні. 1929–1933”, упорядниками якого були історик Євгенія Шаталіна та архівіст Ганна Михайличенко.

Порівнюючи дату початку роботи над книгою і виходу книги у світ, можна зробити висновок, що ми не поспішали. Є. Шаталіна підготувала найкращий з десятків своїх архівних збірників – взірцевий за своїм науковим значенням і археографічним оформленням. Інша річ, що більшість його документів була менш інформативною, ніж ті, що зберігалися в архіві Інституту історії партії при ЦК КПУ. Збірник спогадів, навпаки, справляв сильне враження, але не мав наукового значення. Щоб удосконалити виклад, В. Маняк піддавав спогади надто глибокому редагуванню. Подружжя Маняків закінчило роботу ще в 1990 р., але видавництво довго шукало кошти, щоб надрукувати весь наклад.

Тепер слід перейти до третього збірника джерел – найбільш вагомого, бо йдеться про документи з “особых папок” архівів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філіалу в Києві. Збірник вийшов друком раніше, ніж перші два, хоч до роботи над ним приступили пізніше. На це були вагомі причини.

Останнє триріччя (1989–1991 рр.) в історії КПРС виявилось специфічним. Цілком неочікувано для себе партія опинилася на узбіччі бурхливого політичного життя. XIX Всесоюзну партконференцію, на якій виступив Б. Олійник із заявою про голод, скликали для того, щоб розглянути і схвалити найглибшу “перебудовну” реформу М. Горбачова – забезпечення “повновладдя Рад”. Не передбачаючи всіх наслідків реформи, делегати конференції звично схвалили те, що запропонував генеральний секретар ЦК КПРС. Невідомо, чи розумів тоді сам Горбачов, до чого призведе звільнення радянських органів влади від диктату партійних комітетів. Уперше компартійна номенклатура опинилася вічна-віч із виборцями, тобто ставала залежною від них. Щоб зберегти своє становище при владі, їй доводилося тепер щоденно дбати про зміцнення авторитету партії.

Керівництво КПУ в цій ситуації мусило визначити своє ставлення до такої “білої плями” в радянській історії як голод 1932–1933 рр. У суспільстві він уже набув набатного розголосу як голодомор. Так його назвав письменник Олекса Мусієнко.

Голод ще залишався для суспільства у 1988 році “білою плямою”, але тільки не для керівників КПУ. Стверджую так, щоб спростувати неодноразові заяви першого президента України Леоніда Кравчука про те, що він уперше зрозумів масштаби голоду, переглядаючи матеріали збірника, підготовленого в архіві ЦК КПУ. У другій половині 1991 р., коли поточний архів ліквідованого ЦК КПУ передавався на державне зберігання, мене запросили для експертизи наукового значення матеріалів, що не підлягали передачі. Як винагорода за цю працю мені дістався надрукований у Вашингтоні примірник звіту комісії Конгресу США про український голод 1932–1933 рр. з червоною печаткою загального відділу ЦК КПУ, на якій була проставлена чорнилами вхідна дата – 5 вересня 1988 р. Важко уявити, щоб ці матеріали пройшли повз відділ пропаганди і агітації, очолюваний Л. Кравчуком.

Тепер цей чималий за обсягом том разом з трьома томами спогадів людей, які пережили голод, перекладений на українську мову, вийшов друком у Видавничому домі “Києво-Могилянська академія”². Підготовку видання “Великий голод в Україні” до публікації я вважаю одним із своїх найбільших наукових досягнень і вдячний директору видавництва В. Й. Соловійовій за те, що вона знайшла спосіб донести до українського читача доробок комісії Дж. Мейса в повному обсязі.

На початку 1989 р. другий секретар ЦК КПУ Володимир Івашко поставив завдання перед науковцями Інституту історії партії, зокрема сектору партійного архіву, виявити документи про голод з метою можливої публікації. В ЦК КПУ були проінформовані про те, що В. Маняк готує збірник спогадів, і вирішили діяти на випередження. Сформувався колектив упорядників у складі чотирьох наукових співробітників:

А.Кентія, І. Комарової, В. Лозицького і А. Соловйової. У червні до роботи підключився Р. Пиріг, призначений заступником директора Інституту історії партії – завідувачем архіву ЦК КПУ.

Восени 1989 р. відбулася довгоочікувана відставка В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ. Політичне життя в Україні, яку звикли називати “заповідником застою”, активізувалося. На чолі Компартії України став В. Івашко, і публікація партійних документів про Голодомор стала більш вірогідною.

У цей час значна кількість документів з партійного архіву була вже зібрана і систематизована. Р. Пиріг запропонував директору інституту Ф. Рудичу доповнити їх матеріалами з Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Здавалося, що проблем з цим не буде, бо в ЦК КПРС на відповідальних посадах працювали вихідці з України – завідувач ідеологічного відділу О. Капто, його помічник В. Кремінь, завідувач сектору історичних наук В. Мельниченко, до речі вже обізнаний у цій проблемі. Але тема для московських цекістів виявилася надто гострою, і Капто не наважився дати відповідну вказівку керівництву ІМЛ. Справу довелося вирішувати на рівні секретарів. Секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко звернувся до секретаря ЦК КПРС В. Медведєва, і той віддав розпорядження керівництву ІМЛ. Р. Пиріг повернувся з відрядження з кількома десятками копій документів з архівного фонду ЦК ВКП(б), надзвичайно важливих для розуміння подій 1932–1933 рр. До збірника він включив 33 таких документи.

Наприкінці листопада упорядники сформували корпус документів обсягом до 500 с. Р. Пиріг відкопіював їх у 12 примірниках і розвіз членам і кандидатам у члени політбюро ЦК КПУ. Саме в цей час Л.Кравчук мав нагоду ознайомитися з документами партійних архівів про голод 1932–1933 рр.

В Інституті історії партії при ЦК КПУ виникла ідея помістити до збірника перед документами кілька наукових статей з поясненням ситуації, що передувала голоду, і з інтерпретацією подій, відображених у документах. Такі статті могли б, на думку керівників інституту, допомогти невідготовленим читачам зрозуміти страхітливую суть того, що відбувалося в українському селі. Я вже опублікував свої перші розрахунки демографічних втрат³, і Р.Пиріг звернувся до мене з пропозицією написати для збірника статтю “Трагічна статистика голоду”. С.Діброва підготував статтю “Сталінська колективізація: погляд крізь час”, М. Панчук – “Злочин Сталіна та його оточення”, В. Савельєв – “Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії”. У найбільшій за обсягом статті М. Панчука подавалися посилання на номери документів, які містилися в збірнику.

У наступні роки на документи збірника посилалися нечасто. Коли мені вдалося встановити в потрібній послідовності всі елементи замас-

кованого сталінського злочину, виявилось, що на документи збірника можна було дивитися, але не розуміти їхньої суті. Тому в 75-у річницю Голодомору я написав статтю, у якій розтлумачив значення деяких уперше надрукованих у ньому документів⁴.

Тут уже не варто детально зупинятися на документах збірника. Треба лише зазначити, що вони допомогли мені відділити голод 1932 р. в Україні разом з голодом 1932–1933 рр. в інших регіонах СРСР, які були наслідком реалізації затвердженого програмою РКП(б) 1919 р. курсу на побудову комунізму, від Голодомору 1933 р. в Україні. Останній був результатом сталінського “сокрушительного удара” (за виразом самого Сталіна)*, який складався з комбінації трьох дій: замаскованої під хлібозаготівлі конфіскації всіх без винятку продовольчих запасів у селянських садибах, встановлення фізичної блокади покараних у такий спосіб регіонів та інформаційної блокади, яка тривала аж до визнання В. Щербицьким факту голоду. Внаслідок того, що така комбінація в листопаді-грудні 1932 р. була випробувана в десятках сіл, поставлених на “чорну дошку”, український Голодомор слід датувати тими ж роками, що й загальносоюзний голод.

Запроваджений у обіг ХХ з’їздом КПРС конструкт “культ особи” даремно перекладав відповідальність за все лихе, що трапилося з громадянами країни після 1917 р., тільки на Сталіна. Але у випадку з Голодомором є цілком безсумнівною якраз особиста відповідальність генсека, який рятував свою посаду ціною життя мільйонів людей. Радянська система влади винна тільки в тому, що внаслідок своєї специфіки дозволила одній людині за певних історичних обставин підім’яти під себе партію і державу. Аналіз десятків фактів, що комбінуються між собою тільки в одній послідовності, безпомилково вказує на вирішальну роль Сталіна в організації Голодомору. М. Панчук знайшов точну назву для своєї статті в збірнику.

Члени політбюро ЦК КПУ майже два місяці вивчали відібрані для збірника документи. Лише 26 січня 1990 р. було поставлено питання про можливість його публікації. Я був на цьому засіданні політбюро ЦК у якості експерта і мушу зазначити, що воно виявилось бурхливим і довгим. Пролунало навіть таке попередження: публікація документів про голод стане “ножем у спину Компартії України”.

Стежачи за цими дебатами я побоювався, що хтось з виступаючих зверне увагу на два пункти постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. “Про заходи по посиленню хлібозаготівель”, оприлюднення яких справді могло стати “ножем у спину”. У них йшлося про

---

* Вираз “сокрушительный удар” передається російською мовою, тому що він може перекладатися на українську мову кількома синонімами, а тут потрібна абсолютна точність.

натуральне штрафування колгоспників та одноосібників у розмірі 15-місячної норми здавання м'яса і картоплі⁵. Вже тоді я розумів, якщо держава забирала на селі весь наявний хліб, починалося голодування, від якого страждали, перш за все, колгоспники та одноосібники з погано налагодженим присадибним господарством, тобто бідняки, незаможники. Та якщо проти “селян-боржників” з хлібозаготівель застосовували зброю натуральних штрафів, то в однаковому з бідняками становищі опинялася вся селянська маса.

Хліб був основою селянського харчування, і коли його відбирали, то в селі починали голодувати. Таке голодування могло тривати місяцями, постійно підсилюючи повстанський потенціал селянства. Коли ж після хліба в селян починали відбирати в якості натурального штрафування всю іншу їжу, то голодування переростало в тяжкий голод, який міг призвести до загибелі людини впродовж трьох-чотирьох тижнів. Цю різницю в ступенях голодування я зрозумів, працюючи в Одеському облдержархіві в 1958–1960 рр., коли упорядковував фонди 1921 р. Тяжка посуха тоді знищила в південних губерніях України не тільки урожай зернових, але й все, що могло вирости на селянських городах.

Слава Богу, ніхто з тих, хто мав вирішувати долю збірника, не зрозумів, що натуральні штрафи були візитною карткою голодомору, який принципово відрізнявся від загальносоюзного голоду. Мушу сказати, що я в 1990 р. теж не розумів значення деяких документів, й передусім – телеграми Й.Сталіна українським селянам від 1 січня 1933 р. Телеграма складалася з двох взаємопов'язаних пунктів. У першому Сталін вимагав повернути державі весь раніше розкрадений або прихований від обліку хліб з урожаю 1932 р.*, а у другому пункті генсек погрожував суворими карами тим, хто й надалі приховуватиме хліб⁶. Виявити селян, які проігнорували попередження, можна було тільки обшуком. Отже, телеграма стала сигналом до обшуків у всеукраїнському масштабі.

---

* До цього документу упорядники додали примітку: “За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича, у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85 до 90 % колгоспників”. Незрозуміло, як Хатаєвич визначив цифру, але упорядники вирішили таким чином пояснити незвичне звернення генсека до селянства окремо взятого регіону. Зрозуміло, однак, що кожний селянин, якщо вдавалося, старався приховати частинку вирощеного зерна від держави. Коли знаходили ями з хлібом, звали кінохроніку, яка фіксувала на плівку вилучення прихованого зерна, щоб показувати такі епізоди у новинах перед кіносеансами: мовляв, куркуль хоче кістлявою рукою голоду припинити соціалістичне будівництво. Десятки тисяч жителів українських міст були мобілізовані на хлібозаготівлі, і влада намагалася створити ворожу атмосферу у відносинах міста з селом. Про те, що запаси прихованого хліба не мали державного значення через свою мізерність, знали тільки чекісти, які проводили обшуки у селах, поставлених на “чорну дошку”, і Сталін, коли відправляв новорічну телеграму українським селянам.

Не розуміючи зв'язку між обшуками і натуральним штрафуванням, я досить позитивно оцінював дії П. Постишева в лютому-травні 1933 р. щодо рятування голодуючих у своїй брошурі “1933: трагедія голоду” (К., 1989). Це помітив у своїй оглядовій статті в збірнику М. Панчук⁷. Дії Постишева справді були ефективними, але вони являли собою заключну частину терористичної акції: спочатку все відібрати, а далі, через тричотири тижні – налагодити рятування тих, хто не встиг померти. Ось таким рятуванням людей і нового врожаю займався П. Постишев. Не дивно, що у своїй доповідній записці до ЦК КПУ із закликом визнати голод я писав про те, що партійні органи чимало робили для порятунку голодуючих, і це було правдою.

Сказане вище пояснює специфічний склад документів збірника, відібраних Р.Пирогом та його командою упорядників, про часовий інтервал між початком лютого і кінцем червня 1933 р., тобто від першої постанови політбюро ЦК ВКП(б) про надання продовольчої допомоги голодуючим України та Північного Кавказу до визрівання нового врожаю. Із 78 документів 62 характеризували дії радянської влади з рятування голодуючих, а в 16 наводилися вражаючі факти про голод.

Документи збірника не давали відповіді на природне запитання: звідки взявся той голод, для ліквідації якого доводилося робити титанічні зусилля? Адже навіть в “особых папках” не можна було знайти жодного натяку на те, що створені чекістами команди “хлібозаготівельників” з голодуючих незаможників за два-три тижні після сталінської телеграми вимели геть усе з селянських осель.

Повертаючись до оцінки збірника на політбюро ЦК КПУ, повторюю те, що писав у газеті “День” 13 лютого 2007 р.: “Я не знаю, чому перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко на засіданні політбюро ЦК 26 січня 1990 р. пішов проти течії і дав “зелене світло” появі книги “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.” Може бути два пояснення. Він сказав тоді, що народився під час голоду, і батьки розповідали йому, як важко було його рятувати. Можливо, однак, керівники КПУ уже прийняли рішення вирушити у вільне плавання, і за допомогою інформації про голод відійти від Москви на безпечну відстань. Виходячи з подальших дій Івашка, більш вірогідне перше пояснення.” Та чим би не керувався Івашко, питання про публікацію збірника було розв'язане раніше, ніж відбулося це засідання політбюро ЦК КПУ. Поясню чому.

У подаровану мені книгу зі звітом комісії Конгресу США з поточного архіву ліквідованого ЦК КПУ, про яку вже згадувалося вище, був вкладений супровідний документ. Це – лист першого секретаря посольства СРСР у США Олега Дьяченка від 4 серпня 1988 р. з інформацією про те, що звіт надрукований і посольство одержало від Дж. Мейса кілька його примірників. Передаючи в ЦК КПУ один з них, Дьяченко повідомляв,

що Мейс “висловив заінтересованість в поїзді на Україну з науковими цілями.” Але візу надали Мейсу тільки в кінці 1989 р. – під постанову ЦК КПУ “Про голод 1932–1933 рр. на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів” від 26 січня 1990 р. Він казав мені, що завдячує візою якраз появі цієї постанови.

У березні 1990 р. відбулися перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР, а з 15 травня парламент почав працювати на постійній основі – як вищий законодавчий орган. Верховну Раду очолив В. Івашко. Трохи пізніше, на ХХVІІІ з’їзді КПУ він відмовився від керівництва Компартією на користь Станіслава Гуренка, щоб зосередитися на парламентській роботі. У липні, коли відбувався ХХVІІІ з’їзд КПРС, Івашко відмовився і від посади спікера, тому що прийняв пропозицію новообраного президента СРСР М. Горбачова взяти на себе функції заступника генерального секретаря ЦК КПРС, щоб керувати від його імені партійним апаратом. Партія ще вважалася “керівною і спрямовуючою силою” не стільки за інерцією суспільства, скільки за переконанням тих представників компартійно-радянської номенклатури, які бажали скасувати конституційну реформу М. Горбачова. Ортодоксом був і Гуренко, який не побажав конкурувати з Л. Кравчуком за посаду спікера парламенту, коли вона звільнилася після відбуття В. Івашка до Москви.

Ситуація в партії дедалі більше загострювалася. У колишньому “заповіднику застою” розгорталася жорстка боротьба між ортодоксами і “суверен-комуністами”, очолюваними Л. Кравчуком. Я вже мав тоді можливість спостерігати за цією боротьбою “зсередини”, тому що став членом ідеологічної комісії ЦК КПУ. У ситуації гострої ідеологічної боротьби, що спалахнула під час переростання бюрократичної “перебудови” у всенародну революцію, керівникам КПУ треба було заручитися підтримкою вчених, які вийшли на передній план у дослідженні такої гострої теми, як голод 1933 р.

Добре пам’ятаю останнє засідання цієї комісії перед літньою відпусткою 1991 р. Прощаючись з нами до осені, С. Гуренко аж світився, обіцяючи подолання найближчим часом всіляких негараздів “перебудовної” доби. Знаходячись з сім’єю в литовському курортному містечку Друскінінкай 19–20 серпня, я згадував під нічний гуркіт танків на шосе оте його світіння.

Розповідаю про це, щоб пояснити ситуацію, в якій відбувалася робота над документальним збірником. У травні 1990 р. він був переданий у Політвидав України, а на початку вересня – підписаний до друку. Управління справами ЦК КПУ асигнувало видавництву кошти на друкування 25 тис. примірників. У вересні відбувся міжнародний симпозіум “Голодомор-33”, який привернув увагу світової преси. Присутні на семінарі з особливим інтересом, як мені здалося, вислухали повідомлення Р. Пирого про роботу над збірником, який незабаром мав вийти з друку. Популя-

рижуючи його матеріали, Р. Пиріг почав у 1990 р. виступати з розповіддю про окремі сюжети в центральній (Известия ЦК КПСС, № 9; Сельская жизнь, 4 августа) і республіканській (Друг читача, 28 червня; Літературна Україна, 28 вересня) пресі.

Раніше єдина партія розпадалася на окремі політичні течії. Розмежування відбувалося й на інституціональному рівні: між Верховною Радою і ЦК КПУ, між Інститутом історії партії при ЦК КПУ, який його керівництво поспішило восени трансформувати в Інститут політичних досліджень, і Вищою партійною школою. Внаслідок причин, про які тут можна не говорити, з колективу Інституту політичних досліджень під час реорганізації випав молодий і амбітний професор В. Шевченко. Опинившись у ВПШ, він звернувся в політбюро ЦК КПУ з вимогою припинити друкування документального збірника з історії голоду 1932–1933 рр. Ортодокси з ВПШ були переконані в тому, що цю вимогу врахують, тому що зверталися до однодумців.

В. Шевченко не добрав висловів: “Йдеться про свідоме чи несвідоме намагання обілити сталінщину і головну відповідальність за голод покласти на керівництво республіки, Компартію України. Це не відповідає історичній дійсності. Видання установою ЦК збірника документів, в якому шляхом публікації одних архівних матеріалів й утаювання інших спотворюється історична дійсність, може нанести непоправну шкоду науці, буде використано для нових атак на Компартію України”⁸. У листі, датованому 23 жовтня 1990 р., вимагалось доопрацювати збірник як у структурному, так і в джерелознавчому плані.

До листа додавалася рецензія, написана в стилі погромних рецензій сталінських часів. Рецензент звинувачував упорядників у тому, що в збірнику не використані відомі постанови партії й уряду, зокрема, постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності.” Він не звертав уваги на те, що в збірнику подавалися тільки неопубліковані постанови. “Немає в збірнику й постанови союзних органів від 7 січня 1933 р. про заміну хлібопоставок по договорам обов’язковою хлібоздачею, – продовжував В.Шевченко, – про проведення колективізації, багатьох інших подібних матеріалів, які стали першоосновою трагедії селянства України”⁹.

Тут уже йшлося не тільки про нав’язування упорядникам давно і широко відомих партійно-урядових постанов, але й про елементарну необізнаність у суті справи. Постанова від 19 (а не 7) січня 1933 р. про заміну контрактаційної системи хлібозаготівель на обов’язкову поставку хліба в завчасно встановлених розмірах виявилася такою ж ефективною в подоланні економічної кризи, як ідентична їй постанова X з’їзду РКП(б) про заміну продрозкладки продподатком. Інша річ, що в тому ж січні 1933 р. Сталін завдав свій “сокрушительный удар” по українському селянству.

Звинувачуючи упорядників збірника в затушовуванні вини центрального керівництва в голодоморі і перенесенні уваги читачів на дії місцевих партійних керівників, В. Шевченко вказував, що навіть прізвище Сталіна згадується в збірнику рідше, ніж Косіора¹⁰. Проте верстка з іменним покажчиком засвідчувала, що прізвище генсека згадувалося в тексті 45, а Косіора – 49 разів, тобто в такій самій пропорції.

Звинувачував В. Шевченко упорядників і в тому, що вони замовчували активну роль С. Косіора і Г. Петровського в спробі усунути Сталіна з посади генсека на XVII з'їзді КПРС, тому що ці факти не вписувалися в обрану ними хибну схему¹¹. Це демагогічне звинувачення було зі сфери фантастики, не кажучи вже про те, що воно вибивалося з хронології збірника.

Звернення В. Шевченка від 23 жовтня секретар ЦК КПУ В. Острожинський того ж дня адресував завідуючим відділами ЦК В. Матвееву, І. Мусієнку і О. Поповичу, а також директору Інституту політичних досліджень Ф. Рудичу. 25 жовтня цей документ був покладений на стіл С. Гуренка, який переадресував його секретарям ЦК Г. Харченку і В. Острожинському, а також завідуючому відділом гуманітарних проблем О. Поповичу з резолюцією: “Прошу розглянути і прийняти міри (так в тексті – авт.) по об'єктивному висвітленню подій”¹².

Вирішальною в цьому бюрократичному феєрверку виявилася позиція директора інституту. Ф. Рудич додав до листа в ЦК КПУ відповіді на зауваження рецензента, підготовлені Р. Пирогом, які й сам завізував. Пиріг не залишив каменя на камені від химерних конструкцій Шевченка, але суть справи корінилася не в рецензії, а в самому факті виходу в світ збірника партійних документів про голод 1932–1933 рр. Тому Ф. Рудич намагався у тактовній формі окреслити перед С. Гуренком міру його особистої відповідальності в розбурханій Україні у випадку заборони виходу в світ конфліктного збірника.

Короткий лист починався з констатації того, що збірник був підготовлений відповідно до постанови ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. із врахуванням принципових положень і оцінок цього документу. Далі стверджувалося, що “поява першого, здійсненого за дорученням ЦК Компартії України, збірника документів про голод, які замовчувалися впродовж десятиліть, широкою громадськістю буде зустрінута з розумінням”. Коротко характеризувалася важливість причетності КПУ до оприлюднення фактів, що стосувалися трагедії, яка перебувала в центрі уваги громадськості: “Вихід збірника дозволить показати, що нинішнє керівництво Компартії України не приховує правди про трагічне минуле, дає йому політичну оцінку, відмежовується від злочинів сталінщини. Обнародування архівних даних про голод буде сприйняте і як акт морального самоочищення партії, її прагнення винести з минулого необхідні уроки”.

Ф. Рудич переконливо спростовував закиди консерваторів про “ніж у спину”. “Не виключено, – писав він, – що певні сили використовують деякі

документи збірника в цілях антикомуністичної пропаганди. Як, до речі, раніше використовували замовчування цих матеріалів. Однак загальний баланс політичного впливу книги на широкі читацькі маси та наукові кола буде позитивним.”

На закінчення директор інституту кинув на терези останній аргумент: “Необхідно зважити й на ту обставину, що незабаром має вийти у світ збірник “Голодомор-33”, підготовлений у Спільці письменників України. Можна не сумніватися в ідейному спрямуванні цього видання. Як і в тому, що йому буде зроблено вселенський розголос”¹³.

Наступного дня, тобто 5 листопада, завідуючий відділу гуманітарних проблем О. Попович і завідуючий ідеологічного відділу І. Мусієнко сформулювали позицію ЦК КПУ (треба думати – після консультацій з С. Гуренком) у цій конфліктній справі. Суть їхнього висновку була такою: “Політичні переваги цієї акції, на нашу думку, значно переважають політичні мінуси. В нинішній ситуації, коли Компартія України засудила злочинний курс Сталіна та його оточення, безпринципну політику та репресивні методи тодішнього керівництва КП(б)У, що призвели до тяжкої трагедії, рішуче відмежувалася від них, єдине звинувачення, яке могли б висунути політичні опоненти, – це приховування інформації. Тому особливо важливим було не затримувати вихід згаданої книги, щоб засвідчити цим чесність нинішнього покоління українських комуністів перед своїм народом”¹⁴.

Спілкуючись з колегами на тему українського Голодомору за останні 20 років, я не раз дивувався, чому вони не використовують збірник партійних документів у своїх працях. Іноземці завжди мали клопіт з українською мовою, але документи збірника друкувалися мовою оригіналу, і частіше за все це була російська. Книга мала бути поширеною і доступною, тому що зазначений у ній тираж був неймовірно високим, особливо в зіставленні з сучасними накладками – 25 тис. примірників. Потім поширилися чутки, що видавництво “пустило наліво” призначений для збірника дефіцитний папір і обмежилось певним мінімумом накладу. У тогочасних умовах цілковитої економічної сваволі такий поворот у долі збірника був цілком імовірним. Врешті-решт, саме так і сталося, але з “невеликою” поправкою.

Як згадує Р. Пиріг, інститут замовив 200 примірників збірника, але до бібліотеки надійшло тільки 50. Довелося йому поїхати в бібліотеку, але там сказали, що на область після обов’язкової розсилки припадає лише по 50–70 примірників, і це – все. У кінцевому підсумку інститутська бібліотека одержала лише 70 примірників. Виходить так, що з 25-тисячного тиражу була віддрукована десята частина, якщо не менше.

Тепер на підставі матеріалів, що зберігаються в ЦДАВО України, можна більш-менш точно встановити, коли зупинилося друкування. У заключному висновку О. Поповича та І. Мусієнка вказувалося, що

на 5 листопада віддрукована значна частина накладу. Цей документ розв'язував питання про видання збірника, що могло означати тільки одне: на цей момент друкування зупинилося. Коли саме? Логічно припустити, що в той момент, коли С.Гуренко наказав своїм підлеглим розібратися із заявою В. Шевченка, тобто 25 жовтня. Ніхто в ЦК КПУ не переймався тим, що збірник вийде обмеженим накладом, таку перспективу в цій установі могли тільки вітати. Головним було те, що збірник вийде, і керівництво ЦК КПУ не втратить обличчя. Природно, що у видавництві не наполягали на друці повного накладу, залишаючи у своєму розпорядженні чималий запас паперу. Отже, ортодокси в ЦК КПУ не змогли “поховати” збірник, але спромоглися обмежити його тираж, а відтак і вплив на суспільство.

Коли надходила 70-а річниця Голодомору, я запропонував дирекції Інституту історії України перевидати цей збірник у розширеному вигляді, тим більше, що Р.Піріг вже на той час залишив державну службу і став нашим співробітником. Він погодився і за два роки підготував книгу, яка включала 681 документ (у першому виданні – 248). Кілька років інститут не міг видати її, аж поки за цю справу не взялася директор видавництва Києво-Могилянської академії В. Й. Соловйова. Збірник “Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали” вийшов у світ у цьому видавництві у 2007 р., до 75-річчя народної трагедії. Він має 90 обліково-видавничих аркушів, 1128 сторінок. У 2008 р. з'явився його англomовний дайджест. Не може бути двох думок – збірник 2007 р. більш інформативний, ніж попередній. Але видання 1990 р. є історіографічним явищем, тоді як видання 2007 р. – однією з багатьох книг на цю тему.

На початку цієї праці я висунув досить ризиковану, як мені здавалося, тезу про те, що книга “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів” є найголовнішою подією в науковій біографії Руслана Пирога. Завершуючи статтю, можу лише ще раз її підтвердити, адже ця книга вперше переконливо розкрила масштаби і механізм сталінського злочину, а тим самим істотно посприяла перетворенню “перестройки” в революцію, яка відкрила перед українським народом нові перспективи.

¹ Famine in Ukraine 1932-1933. – Edmonton, 1986. – 192 p.

² Великий голод в Україні 1932–1933 років. – Т. 1. – 838 с.; Т. 2. – 814 с.; Т. 3. – 782 с.; Т. 4, 622 с. – К., 2008.

³ Кульчицький С. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні / Інформаційний бюлетень Інституту історії АН УРСР. – Вип. 1. – К., 1988. – С. 32–39.

⁴ Кульчицький Станіслав. Причини голоду 1933 року в Україні на сторінках однієї призабутої книги // День, 2007, 13 лютого.

⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 254, 257.

⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 308.

⁷ Там само. – С. 55.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2777, арк. 133.

⁹ Там само, арк. 137.

¹⁰ Там само, арк. 138.

¹¹ Там само, арк. 139.

¹² Там само, арк. 130.

¹³ Там само, арк. 144–145.

¹⁴ Там само, арк. 152.

Освещается острая идеологическая борьба в аппарате ЦК КП Украины вокруг подготовки и издания первого сборника статей и документов о голоде 1932–1933 годов, раскрывается огромная роль этой книги как комплекса уникальных исторических источников в дальнейшем развитии исследований этой трагической страницы бытия украинского народа.

Ключевые слова: голод; голодомор; сборник; документ; “особая папка”; ЦК КПУ.

There is highlighted the sharp ideological struggle in the Central Committee of Communist Party of Ukraine around the preparation and publication of the first anthology of articles and documents about the famine of 1932–1933, the role of the book as a set of unique historical sources in the further study of this tragic lives of the Ukrainian people.

Keywords: famine; holodomor; the document; anthology; “special folder”; Central Committee of Communist Party.